

Dragomir Bondžić¹
Institut za savremenu istoriju, Beograd

Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci²

Apstrakt: U radu se na osnovu statističkih podataka, arhivskih dokumenata i literature prati stanje nepismenosti na teritoriji Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNJR) i Narodne Republike Srbije (NRS), kao i naponi nove revolucionarne vlasti na opismenjavanju stanovništva tokom prvih pet godina posle Drugog svetskog rata. Pored visoko postavljenih ciljeva, entuzijazma, ideološkog naboja, propagandnog pritiska i izvesnih uspeha, u prvi plan stavljaju se brojni problemi i slabi rezultati koji su krajem posmatranog perioda uočeni i priznati u državnom vrhu, posle čega je početkom 50-ih godina, u vreme sprovođenja promena u celokupnoj državnoj i kulturnoj politici, tražen i novi model borbe protiv nepismenosti i statističke evidencije stanja i postignutih rezultata.

Glavne reči: nepismenost, opismenjavanje, analfabetski tečajevi, kampanje, ideologizacija.

Nasleđe

Loše kulturno-prosvetno nasleđe, posledice Drugog svetskog rata i revolucionarna smena vlasti bili su osnovni uslovi koji su uticali na stanje nepismenosti i politiku opismenjavanja (i uopšte kulturno-prosvetnu politiku) na prostoru Srbije i Jugoslavije posle 1945. godine. Visok procenat nepismenog stanovništva predstavljao je jedan od najvećih problema koji su nove komunističke vlasti zatekle po dolasku na vlast krajem Drugog svetskog rata. Prema popisu iz 1931. godine, u Kraljevini je bilo pismeno 51,5% stanovništva, a u pretkumanovskoj severnoj

¹ Dragomir Bondžić je doktor istorijskih nauka, istraživač-saradnik u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu.

² Rad je nastao u okviru projekta „(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991“ (147039), koji finansira Ministarstvo nauke i tehnologije Republike Srbije.

Srbiji 44,91% (22,08% žena i 69,14% muškaraca) stanovništava starijeg od 10 godina. Pored neravnomernosti prema polu, bila je izražena i neravnomernost u odnosu nepismenih u selu i gradu i pojedinim delovima zemlje. Tako je u Beogradu bilo pismeno 89,07% stanovnika (28,8% žena), u Vojvodini 80,98%, na Kosmetu svega 15,77% (6,14% žena), u Sandžaku 21,35% (7,67% žena), Moravskoj banovini 38,0% (16,3% žena), itd. (Bogavac, 1980, 33-44; Petranović, 1988, knj. I, 324-325; Isić, 2001, 57-65; Bondžić, 2008, 390-392). U Kraljevini je do početka rata malo učinjeno na opismenjavanju odraslih, a nerazvijenim školskim sistemom, slabim obuhvatom (1939/40. oko 50% dece od 7 do 14 godina) i osipanjem dece iz osnovnih škola stvarani su novi izvori nepismenih (Isić, 2001, 66-100). Posledice ratnih godina i razaranja još su više pogoršale teško nasleđe na ovom polju i otežale su novim vlastima rad na izmeni nasleđenog stanja (Savet za nauku i kulturu, 1952, 17).

Ciljevi

S druge strane, „likvidiranje“ nasleđene nepismenosti i kulturne zaostalosti, podizanje kulturno-prosvetnog nivoa stanovništva, opismenjavanje, razvoj i demokratizacija školstva bili su najvažniji ciljevi kulturno-prosvetne politike koju je KPJ proklamovala u vreme dolaska na vlast. Imajući u rukama totalnu vlast Partija je preko Agitprop aparata i drugih partijskih i državnih organa težila što bržem ostvarenju tih ciljeva, u potpunosti kontrolisala i usmeravala aktivnosti na polju prosvete i kulture, prilagođavala ih svojim političkim i društveno-ekonomskim potrebama i zahtevima i oblikovala prema svojim ideološkim postavkama. Kada je reč o nepismenosti, razvojem obaveznog osnovnoškolskog sistema (od 1945. sedam, a početkom 50-ih osam godina) trebalo je zatvoriti nove izvore nepismenih, a putem opismenjavanja odraslih na analfabetskim tečajevima opismeniti što veći broj nepismenih stanovnika i tako postaviti temelj za njihovo dalje prosvetavanje. Osim poboljšavanja obrazovne strukture društva, podizanja kulturno-prosvetnog nivoa naroda i brzog prevazilaženja viševekovnog zaostajanja, „likvidacijom“ nepismenosti trebalo je obezbediti osposobljavanje što većeg broja stanovnika za uključivanje u društveno-politički život, privredu, proizvodnju, obnovu i izgradnju i omogućiti ideološko i agitaciono-propagandno delovanje preko štampe i literature na što šire slojeve do tada nepismenog i za pisane propagandne poruke nepristupačnog stanovništva. Po Lenjinovom stavu, nepismen čovek je stajao „izvan politike“, što se nije smelo dopustiti u vremenu obnove i izgradnje, petogodišnjeg plana i početka „izgradnje socijalizma“, te je „borba protiv nepismenosti“ označena kao preduslov svakog kulturnog, društvenog, eko-

nomskog i političkog napretka (više u: Bogavac 1980, 46-48; Petranović, 1988, knj. III, 120-161; Dimić, 1988; Dimić, 2005, 232-237; Bondžić, 2008, 395-399; Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 140-143). Rad na opismenjavanju posmatran je i kao preduslov za dalji kulturno-prosvetni rad. Traženo je „maksimalno proširenje mreže analfabetskih tečajeva do te granice da bude u što kraćem vremenu potpuno suzbijena nepismenost“. Cilj je bio realizovati državnu parolu „prosveta za ceo narod“, a na tom poslu su se, smatralo se, proveravali „svest i patriotizam, pozitivna etika i savest“ (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 139).

Evo kako je u jednom dokumentu Ministarstva prosvete DFJ iz 1945. godine ocenjivan značaj rada na opismenjavanju i narodnom prosvjećivanju: „Naši su narodi usled istorijskog sticaja okolnosti kulturno zaostali. Svaki drugi građanin je nepismen. Zbog toga veliki dio naših narodnih masa ne može uzeti učešća, koliko bi trebalo, u javnom životu. Stvaralačka snaga tih neprosvijećenih i kulturno neizgrađenih narodnih masa ne može doći do punog izražaja. Pored toga, danas kad kulturne potrebe postaju dio životnih potreba, kad nauka i kultura postaju svojina narodnih masa kod naprednih naroda, naš narod je daleko od svega toga. Zato borba protiv nepismenosti i borba za kulturno uzdizanje zadire u našu opštu borbu za obnovu i izgradnju zemlje. Jer od kulturnog nivoa našeg naroda u mnogome zavisi naša obnova, naš sutrašnji život, naša budućnost. A prosvjećivanje naroda nije samo sebi cilj. To je sredstvo kojim se postiže cilj: osposobljavanje svakog pojedinca da preko štampe, literature, prati javni život, da se upoznaje sa pitanjima i njihovim rješavanjem, da se može koristiti naučnim i umjetničkim tekovinama, da se može sam osposobljavati i zauzeti pravilno gledište po svim pitanjima. Jasno je da to danas postaje državna potreba, jer se naša narodna vlast ne plaši prosvijećenog čovjeka, već, naprotiv smatra da je on njen najčvršći oslonac i temelj“ (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 286-287). Kosta Grubačić, pomoćnik ministra prosvete Srbije, u isto vreme je pisao: „Pismenost i prosvjećenost naroda su jedna od garancija da će se shvatiti duboke promene i izvojevane tekovine koje su temelj naše nove državne zajednice i da će široki slojevi aktivno učestvovati u političkom, privrednom i kulturnom životu. Pismenost je moćno oruđe za delo obnove i izgradnje i postizanje veće produktivnosti rada. Pomoću temeljnog opismenjavanja podići će se kadar rukovodilaca iz najširih narodnih slojeva i time će se pribirati novi kadrovi. Pismenost je moćan instrument za proširivanje i sticanje novih znanja, za usvajanje kulture i korišćenje kulturnim blagom“ (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 271).

Osim u brojnim dokumentima državnih prosvetnih organa, proklamacijama, novinskim člancima i govorima državnih i partijskih funkcionera, osnovna načela nove kulturne politike bila su izražena i u najvišem pravnom aktu nove

države – Ustavu iz januara 1946. – kojim je država obavezana da obezbedi dostupnost škole i drugih obrazovnih ustanova svim slojevima naroda, a osnovna škola proglašena obaveznom (Službeni list FNRJ, 1946, 18). Potom je i zakonom o prvom petogodišnjem planu privrednog razvoja 1947-1951. godine na saveznom i republičkom nivou planirano da se u narednom petogodišnjem periodu „potpuno likvidira nepismenost“, obuhvate osnovnom školom sva školski obavezna deca, investira u školski sistem i podigne opšti kulturni nivo naroda (Službeni list FNRJ, 1947; Službeni glasnik NRS, 1947). Naglašavajući značaj kulturnog razvitka naroda i „kulturnog uzdizanja radnih masa“ za izgradnju socijalizma, i sama KPJ je u program donet na V kongresu 1948. unela kao najvažnije zadatke kulturne politike, pored ostalog, i „likvidaciju nepismenosti u što kraćem roku“ i „obezbeđenje obaveznog sedmogodišnjeg školovanja“ (V kongres KPJ, 1948, 39). Iste zadatke vladajuće Partije ponovio je rukovodilac Agitprop aparata Milovan Đilas na znamenitom III plenumu CK KPJ decembra 1949. godine, na kojem su razmatrani problemi školstva u izgradnji socijalizma. Đilas je u referatu izneo stav, koji je ušao i u rezoluciju plenuma, da Partija, uz državne organe i masovne organizacije, treba da radi na učvršćenju sedmogodišnjeg obaveznog školovanja i prelaznju na osmogodišnje, da posveti značajnu pažnju vanškolskom vaspitanju i naročito radu na „likvidaciji nepismenosti“ i „sprečavanju priliva novih nepismenih“. Ti stavovi su izneti u vreme kad je državna i partijska vlast već imala višegodišnje iskustvo u radu na razvoju školstva i suzbijanju nepismenosti, koji je već jenjavao i u kojem su već uočavane brojne mane i nedostaci (Rezolucija III plenuma CK KPJ, 1950, 2, 7).

Organizacija, tok i rezultati opismenjavanja

U skladu sa navedenim ciljevima, od prve posleratne godine, nova vlast je posebnu pažnju posvećivala narodnom prosvetivanju, „likvidaciji nepismenosti“ i vanškolskom opismenjavanju, kao temelju kulturnog razvoja i celokupne kulturne politike. Opismenjavanje je vršeno putem analfabetskih tečajeva koji su organizovani po selima, fabrikama i ustanovama širom zemlje, naročito u prosvetno zaostalijim krajevima. Tečajeve su oblikovali državni prosvetni organi, odnosno odeljenja za narodno prosvetivanje pri saveznom ministarstvu i republičkim ministarstvima prosvete, koji su propisivali način rada, pitanje nastavnog kadra, plan i program, materijalno obezbeđenje, nabavku nastavnih sredstava, dužinu trajanja, završni ispit i izdavanje uverenja o završenom tečaju. Prosvetni organi za narodno prosvetivanje na nižim nivoima vlasti, u okruzima, srezovima i mestima, organizovali su i pratili rad analfabetskih tečajeva, vodili evidenciju i izveštavali

nadležne organe o rezultatima. Celokupni rad pratile su posebne komisije za suzbijanje nepismenosti, od republičkih do mesnih, na čijem čelu je od jeseni 1946. bio Državni odbor za likvidaciju nepismenosti. Pored državnih organa, važnu ulogu u suzbijanju nepismenosti i organizaciji tečajeva imali su i partijski organi na terenu, Agitprop aparat, zatim masovne organizacije (Narodni front, Narodna omladina, AFŽ, sindikat), škole, prosvetni radnici, kulturno-prosvetne ustanove, omladina, studenti, komunisti, a u suštini je očekivano da se na tom poslu angažuje svaki pojedinac. Preko državnog i partijskog aparata vršena je ne samo organizacija i materijalna briga o tečajevima, već i okupljanje aktivista i propagiranje tečajeva i opismenjavanja. Bio je uveden i dan borbe za suzbijanje nepismenosti, za koji je ne slučajno izabran datum Lenjinovog rođenja 22. april (Bogavac 1980, 48-55; Dimić, 1988, 128-131; Dimić, 2005, 236-240).

Već 1945.³ pri Ministarstvu prosvete DFJ postojalo je odeljenje za narodno prosvjećivanje, koje je, pored ostalog, imalo zadatak da obezbedi ustanove i kadrove i da organizuje izvođenje analfabetskih tečajeva i drugih oblika narodnog prosvjećivanja. Počelo se sa prikupljanjem podataka sa terena o nepismenima, organizovanjem tečajeva, formulisanjem pravila, utvrđivanjem načina rada i otklanjanjem prvih problema (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 131-132, 333-335). Da bi rad na opismenjavanju bio planski i koordinisan, te godine formirane su i pomenute komisije za narodno prosvjećivanje pri ministarstvu i prosvetnim odeljenjima pri nižim organima vlasti koje su činili predstavnici Odeljenja za narodno prosvjećivanje, masovnih organizacija, zadruga, prosvetnih, kulturnih i fiskulturnih organizacija i viđeniji pismeni ljudi po mestima i selima (učitelj, lekar, veterinar, itd.). Dužnosti komisija bile su da koordinišu rad organa prosvetne vlasti i masovnih i kulturnih organizacija na uklanjanju nepismenosti; da propagiraju mobilizaciju svih pismenih u borbi protiv nepismenosti putem predavanja, priredbi, štampe, konferencija po ulicama, selima, kućama, zaseocima, rudnicima, sindikalnim podružnicama, putem plakata i parola; da organizuju i materijalno snabdevaju analfabetske tečajeve najnužnijim priborom i nastavnim sredstvima; da stvaraju kadrove rukovodilaca od nestručnih lica i ravnomerno ih raspoređuju i šalju na teren; da rukovode svim akcijama i celokupnim radom na suzbijanju nepismenosti; da aktivno pomažu rad prosvetnih odbora i prenose direktive na masovne organizacije i prosvetno-kulturna društva na terenu (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 272-273).

³ Treba pomenuti da se u posleratnim dokumentima i u kasnijoj literaturi „začetak“ i „idejna osnova“ posleratnog pokreta opismenjavanja i „likvidacije nepismenosti“ vidi u naporima koji su na tom planu činjeni tokom rata u partizanskim školama i prvim revolucionarnim prosvetnim organima (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, str. 326; Bogavac, 1980, 46; Dimić, 1988, 128).

Smernice koje je određivalo savezno ministarstvo prosvete razrađivane su na republičkom nivou. Kosta Grubačić, pomoćnik ministra prosvete Srbije, decembra 1945. dao je uputstva za rad na suzbijanju nepismenosti na teritoriji Srbije, Vojvodine i Kosmeta. Tražio je da se iskoriste sve forme i dobre inicijative i smatrao da se masovna nepismenost može brzo ukloniti samo ako se izvrši masovna „mobilizacija svih onih koji osećaju od kolike je važnosti pismenost i kolika je ona preduslov za dalji rad na prosvetivanju i kulturnom uzdizanju naroda“. Njegov princip je bio: „tamo gde ljudi žive i rade, treba da se i uče pismenosti, da se prosvetuju“ – „ni jedan grad, fabrika, rudnik, gradnja mosta, ma kojeg većeg objekta, ni jedno selo, ni zaseok ne smeju izostati od suzbijanja i ukidanja nepismenosti, ni jedna radna brigada, koja se malo duže zadržava na jednom poslu, ne može i ne sme prenebregnuti kulturno-prosvetno uzdizanje onih koji rade, a na prvom mestu otklanjanje nepismenosti“. Traženo je da se na osnovnim pitanjima prosvetne politike angažuju sve snage, prosvetne ustanove, masovne organizacije, kulturno-prosvetna društva, prosvetni radnici itd. Od njih se očekivalo da organizuju tečajeve i predavanja, ubeđuju pojedince i razvijaju svest kod masa o potrebi prosvetivanja. Preko njih je trebalo razbiti ukorenjene predrasude da „prosvetivanje nije za odrasle“ i nadoknaditi postojeći manjak stručnih predavačkih kadrova u radu na opismenjavanju. Od omladine i žena očekivalo se da „formiraju ekipe oduševljenih boraca za pismenost, za prosvetu, za napredak naroda“, koje bi posle kraćeg osposobljavanja odlazile na teren i tamo delovale. Smatralo se da će takve ekipe u narodu naići na oduševljen prijem i materijalno izdržavanje koje bi inače obezbeđivali državni organi. Smatralo se da takva mobilizacija predstavlja nužnost zbog velikog broja nepismenih i malog broja prosvetnih radnika. Sami prosvetni radnici imali bi dužnost da prenose svoja znanja na nestručne aktiviste, da održavaju sa njima sastanke i da pružaju primer svojim radom. U početku je zbog teškoća oko slanja ekipa u zabačena sela i zaseoke trebalo naći saradnike na samom terenu iz redova školske i studentske omladine, koje je putem kurseva za rukovodioce, hospitanja i savetovanja sa prosvetnim radnicima trebalo osposobiti za taj rad. Smatrano je da na suzbijanju nepismenosti treba angažovati sve pojedince koji imaju „razumevanja, oduševljenja i smisla“ i tako stvoriti „široku mrežu tečajeva i suzbiti nepismenost kao veliku smetnju za kulturni preporod naroda (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 269-271).

Dakle, pošto nije bilo dovoljno nastavnog kadra, od 1945. organizovani su tečajevi za buduće opismenjivače, odnosno za rukovodioce analfabetskih tečajeva. U planu rada mesečnog tečaja bilo je 1) Kako odrasle i nepismene treba učiti da čitaju 5 časova nedeljno; 2. Kako odrasle i nepismene treba učiti da pišu 5 časova nedeljno; 3. Kako odrasle i nepismene treba učiti da računaju 4 časa nedeljno; 4. Praktična vežba u analfabetskom tečaju 5 časova nedeljno; 5. Opšta uputstva 1

čas nedeljno i 6. specijalna predavanja 2 časa nedeljno; ukupno 22 časa nedeljno. U programu tečaja je stajalo: 1. Čitanje – a) Priprema: analiza govora, rečenica, reč, slog, glas; podela glasova na samoglasnike i suglasnike; glas i slovo, Postupak kojim se ova materija obrađuje; b) Obrada slova: po metodi normalnih reči, razrađena u pojedinosti, Više primera takve obrade, Kratko obaveštenje o tome da postoje i druge metode; v) Obrada štiva za čitanje: kako se obrađuje prozni, a kako poetski tekst, Više primera takve obrade, Upoznavanje ortografskih znakova; g) Pomoćna sredstva: šta je slovarica, kako se najlakše može napraviti i kako se upotrebljava. 2. Pisanje: a) Priprema: vežbe, ruke, držanje tela pri pisanju, upoznavanje materijala za pisanje, crtani elemenat slova; b) Pisanje slova: spajanje naučenih elemenata u slova, vezivanje slova u reč, velika slova; v) Pismeni sastav: kad se piše veliko slovo i gde se meće tačka; prepisivanje, diktat, oblik pisma, slobodno pismo; g) Pomoćna sredstva: slovarica pisanih slova, reči i kraćih rečenica. 3. Račun: a) Priprema: analiza računskog znanja kandidata, brojevi kao predstavnici količina; brojanje prosto i redno; b) Pisanje brojeva; v) Računanje: pojam jedinica, desetice, dekadnog brojnog sistema, usmeno računanje; sabiranje, oduzimanje, množenje i deljenje (tablica množenja); pismeno računanje; pojam $\frac{1}{2}$ i $\frac{1}{4}$; mere: metar, kilogram, litar; g) Pomoćna sredstva: ruska računaljka, kako se može napraviti, rad sa njom. 4. Praktične vežbe: hospitanje kandidata na jednom analfabetskom tečaju, Svaki kandidat treba da održi najmanje po jedno predavanje iz svakog od ovih predmeta, Predavač na tečaju držaće više uglednih predavanja analfabetama. 5. Opšte uputstvo: 1) Upoznavanje kandidata, 2) postupak s kandidatima, 3) evidencija kandidata, 4) organizacija tečaja. Svaki kandidat budući rukovodilac dobijao je na završetku tečaja litografisane tabake u kojima je sređen i izložen ceo materijal koji se učio na tečaju (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 257-258). Istovremeno, svi učitelji koji su bili u službi obavezno su 1945. pohađali i petnaestodnevne tečajeve u sedištima okruga „radi političko-pedagoške izgradnje“ (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 260).

Pored osnovnih smernica, uputstava, planova i programa, izgled kampanje opismenjavanja određivao je i sam karakter posleratnog društveno-političkog i kulturnog života koji je takođe dirigovan iz vrha vlasti. Nedostatak materijalnih sredstava i stručnih kadrova trebalo je nadoknaditi masovnošću, entuzijazmom, revolucionarnim zanosom, aktivizmom, agitaciono-propagandnim pritiskom, kampanjskim radom, naganjaštvom, takmičarskim duhom, itd. Tako su, pored insistiranja na „masovnoj mobilizaciji“ i uključivanju što većeg broja pojedinaca i organizacija u akcije opismenjavanja, između pojedinih srezova i gradova i okruga organizovana takmičenja po broju tečajeva, polaznika i organizaciji i kvalitetu rada. Kampanje u seoskim predelima, u kojima je i bilo najviše nepismenih, sprovedene su preko zime, kada nije bilo poljoprivrednih radova. U lokalnoj

štampi praćen je broj nepismenih, broj učitelja i polaznika, broj i rad tečajeva, broj opismenjenih. Najaktivnija sela, polaznici i rukovodioci javno su pohvaljivani, a najlošiji i neaktivni bili su kritikovani. Ministarstvo prosvete je na kraju svake sezone tražilo da se dostavi spisak najboljih analfabetskih tečajeva i najboljih rukovodilaca za odlikovanja, pohvale i nagrade: 1. koji su tečajevi najbolje savladali nastavno gradivo prema nastavnom planu i programu; 2. koji tečajevi imaju najmanji broj osipanja; 3. koji tečajevi imaju najveći broj polaznika; 4. koji su tečajevi najduže trajali; 5. koji su tečajevi najranije počeli i najkasnije završili rad. Svi okruzi su mogli da predlože po dva tečaja, Beograd 3 tečaja, Vojvodina 7 i Kosmet 8 tečajeva, a Ministarstvo je direktno slalo kompletne knjiga predloženim mestima. Traženi su i podaci od prosvetnih referenata o postignutom kvalitetu rada u sledećem: a) koliko je analfabeta upisano po tečaju, b) koliko je završilo tečaj, v) koliko je otpalo, g) uzroci osipanja, d) kakav je kvalitet u radu postignut iz nastave svih predmeta po predviđenom planu i programu (AJ, 315-20-42, Ministarstvo prosvete, odeljenje za narodno prosvetovanje – Komitetu za škole i nauku FNRJ i okružnim narodnim odborima, br. 1111, 3. april 1947).

Naravno, državni i partijski aparat nije propuštao da rezultate analfabetskih tečajeva i svoje uspehe u kampanji opismenjavanja javno predstavi i iskoristi u propagandne svrhe. Stoga su na kraju svake kampanje u sreskim i okružnim centrima organizovani mitinzi na kojima je završetak tečajeva pretvaran u pravu svečanost. Tom prilikom opismenjani polaznici javno su dobijali uverenja i nagrade, uglavnom knjige, i pretplaćivali se na lokalni list. Izgled i tok mitinga detaljno je određivan iz vrha prosvetne vlasti, što se može videti iz direktive Ministarstva prosvete iz aprila 1947. Ministarstvo je odlučilo da se na kraju kampanje 1946/47. održe mitinzi posvećeni borbi protiv nepismenosti po svim okružnim i sreskim mestima u vremenu od 20. aprila do 15. maja 1947. Trebalo je da okruzi i srezovi odrede za održavanje mitinga one dane koji su najbolje odgovarali mesnim prilikama, da se ne bi spajali sa drugim proslavama, i trebalo je da ih organizuju u sporazumu i saradnji sa masovnim organizacijama kako bi bili „prava manifestacija u borbi za uništenje nepismenosti“. Prilikom odabiranja programa trebalo je koristiti ranija iskustva da bi program po sadržini potpuno odgovarao namenjenom cilju: 1. okupiti najšire narodne mase, pripremiti transparente i zastave i dati najsvečaniji ton; 2. preko najboljih referenata izložiti rezultate rada na analfabetskim tečajevima, teškoće i smetnje u radu kao i pregalaštvo onih učitelja i frontovaca koji su požrtvovanim radom doprineli uspehu. Razdeliti nagrade, pohvalnice i značke najboljim rukovodiocima analfabetskih tečajeva i knjige koje je ministarstvo obezbeđivalo za najbolje polaznike; 3. organizovati istup najboljih tečajevaca; 4. organizovati narodno veselje posle mitinga a uveče priredbe „na umetničkoj visini“. Sve mitinge je trebalo fotografisati i fotografije hitno dostav-

ljati Ministarstvu prosvete. Isto tako, trebalo je snimati i same tečajeve. Planirano je da se izdejstvuje kod filmskog preduzeća i snimanje filma sa pojedinih mitinga. Posle mitinga je trebalo dostaviti Odeljenju za narodno prosvetovanje sav materijal sa iscrpnim tekstualnim izveštajem, snimcima tečajeva i mitinga kako bi se na vreme izdala propagandna brošura o rezultatima kampanje opismenjavanja (AJ, 315-20-42, Ministarstvo prosvete, odeljenje za narodno prosvetovanje – Komitetu za škole i nauku FNRJ i okružnim narodnim odborima, br. 1111, 3. april 1947).

Na pomenutim mitinzima snažno je pokazivan i ideološki sadržaj i propagandni značaj analfabetskih tečajeva i kampanje opismenjavanja. Naime, jasno je da su sadržaji koji su korišćeni na tečajevima morali imati ideološko-političku komponentu, da su korišćeni u agitaciono-propagandne svrhe i upoznavanje polaznika sa ideologijom, aktuelnom politikom i rezultatima komunističke vlasti. Kako zaključuje Lj. Dimić, na čitalačkim grupama i analfabetskim tečajevima na osnovu govora partijskih rukovodilaca savladavana je veština čitanja i pisanja (Dimić, 1988, 133; Dimić, 2005, 234). Učenje prvih slova korišćeno je da se formira ideološko-političko mišljenje nepismenih i utiskuju stavovi nove vlasti, a njihovi istupi su potom korišćeni za dalje prenošenje tih stavova, pružanje podrške novom režimu, negovanje kulta Josipa Broza Tita i pokazivanje rezultata i uspeha nove vlasti na širenju pismenosti i kulturnom „uzdizanju masa“. U skladu s tim, novoopismenjeni su na pomenutim mitinzima i preko lokalne štampe obično upućivali pisma zahvalnosti državnom rukovodstvu i Titu. Iz mnoštva takvih manifestacija i pisama zabeleženih u lokalnoj štampi širom tadašnje Jugoslavije i Srbije izdvojicemo pismo koje je „bivša analfabetkinja Radojka Radulac“ napisala u ime opismenjenih žena Gornjeg i Donjeg Zleginja, sela u župskom srezu, a objavio list Okružnog Narodnog odbora u Kruševcu „Pobeda“ 1. aprila 1947: „Dragi druže Tito, preko našeg okružnog lista 'Pobede' izražavamo ti veliku zahvalnost za sve što si učinio za naše narode, a naročito za nas žene koje smo tvojim mudrim rukovodstvom oslobođene mraka i neznanja. Uveravamo te da ćemo u srca naše dece, koju tako voliš, usađivati ljubav za sve ono zašto si se borio sa svojom junačkom vojskom. Mi opismenjene žene Donjeg i Gornjeg Zleginja šaljemo ti srdačne pozdrave i kličemo: Da živi najbolji sin naših naroda narodni heroj Maršal Jugoslavije drug Tito!“ (Pobeda, br. 15, 11. april 1947, 3). Prve napisane reči opismenjene seljanke rečito svedoče o ideološko-političkom sadržaju analfabetskih tečajeva i propagandnoj poruci koju je opismenjavanjem dobila i potom sama poslala.

Od početka je prema uputstvima prosvetnih vlasti vršena i evidencija broja nepismenih, tečajeva, predavača, polaznika i opismenjenih i sagledavani su rezultati kako u okviru analize rada i opismenjavanja, tako i u agitaciono-propagan-

dne svrhe, radi isticanja uspeha novih vlasti na masovnom kulturno-prosvetnom radu. Zbog toga i zbog drugih mana u vođenju evidencije, bilo je mnogo preterivanja, netačnosti, voluntarizma, improvizacije, kao i u samom radu tečajeva. Evidencije su vođene mesečno, od sela i pojedinih tečajeva, preko srezova i okruga, do republika i cele zemlje. Dobijani su različiti zbirni podaci, a početkom 50-ih godina objavljeno je da je od 1945. do 1950. u FNRJ opismenjeno oko 1.901.287 lica, a u NR Srbiji oko 950.506 lica, bez velikog broja opismenjenih na radnim akcijama i u Jugoslovenskoj armiji (Savet za nauku i kulturu FNRJ, 1952, str. 252). U različitim analizama i elaboratima isticano je da je posleratni rad na opismenjavanju pokazao dobre rezultate, uprkos teškim uslovima. Međutim, iz statističkih podataka je zaključivano da se rad analfabetskih tečajeva kretao uzlaznom linijom do 1948. godine, kada je doživeo vrhunac i počeo da opada i krajem 40-ih jenjava. Uočavano je da je efikasnost tečajeva opala sa početnih skoro 70% na svega 50% 1949. U izvorima i literaturi iznošeni su različiti razlozi tog jenjavanja: smatrano je da je opadao početni entuzijazam; da je u početku opismenjeno mlađe stanovništvo koje je imalo veću ličnu motivaciju za uključivanje u društveni i privredni život; da je dolazilo na red starije stanovništvo kojem opismenjavanje nije davalo velike mogućnosti za društveno napredovanje; da je privreda posustajala; nerazvijeni školski sistem je ostavljao nove nepismene, itd. (Bogavac, 1980, 51-55; Dimić, 1988, 133; Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 326-327). Smatrano je da je u suštini do takvog razvoja događaja doveo sukob sa Informbiroom i SSSR-om 1948. Međutim, taj sukob je doveo i do kritičkog razmatranja i realnog sagledavanja dotadašnjeg toka opismenjavanja, otkrivanja mana, nedostataka, problema i netačnosti, sagledavanja mogućnosti i dometa opismenjavanja putem analfabetskih tečajeva i traganja za novim modelom opismenjavanja nepismenog stanovništva koji je trebalo zasnovati na otklanjanju nedostataka, realnom planiranju i mogućnostima, formalnom školskom obrazovanju, pružanju opšteg obrazovanja i uključivanju u privredu.

Tabela 1: Broj analfabetskih tečajeva, predavača, polaznika i opismenjenih u FNRJ i NR Srbiji, 1945-1950. Izvor: Savet za nauku i kulturu FNRJ, 1952, 252.

		1945/46	1947	1948	1949	1950
FNRJ	Tečajevi	17.584	25.648	33.845	25.137	18.905
	Predavači	19.548	34.013	34.430	36.980	25.043
	Polaznici	464.341	678.718	682.724	627.485	402.467
	Opismenjeni	319.203	454.851	535.321	343.707	271.552
	% opismenjenih	68,7%	67,0%	78,4%	54,8%	67,5%
NRS	Tečajevi	9.235	10.855	13.688	10.039	6.778
	Predavači	10.987	12.655	13.922	19.059	10.347
	Polaznici	231.584	284.058	263.143	283.595	151.919
	Opismenjeni	171.213	211.751	196.993	109.753	88.834
	% opismenjenih	73,9%	74,5%	74,9%	38,7%	58,5%

Problemi i nedostaci

Iako su problemi uočavani i iznošeni od početka rada na opismenjavanju, sakrivena je njihova dalekosežnost i uticaj i ispočetka su posmatrani više kao prepreke koje je trebalo prevazići i koje su u propagandnoj vizuri Partije uspešno i prevaziđene. Kao najveće teškoće već 1945. navodeni su oskudica u materijalnim sredstvima (prostor, ogrev, obuća, hartija, bukvari) i stručnom kadru, tj. učiteljima, loš raspored učitelja, otpornost „starih shvatanja i navika“, itd. Uprkos svim naporima i rezultatima, partijski i državni vrh je smatrao da su kampanje bile nedovoljno dobro organizovane, da nisu sistematski i planski sprovedene,

da nadležne organizacije i pojedinci nisu bili dovoljno aktivni, povezani i koordinisani; da nadležni organi nisu imali plan ni obezbeđena materijalna sredstva za suzbijanje nepismenosti; da kadrovi za borbu protiv nepismenosti, posebno prosvetni radnici, omladina i žene, nisu planski pripremani i da se nisu „svojski“ angažovali na uklanjanju nepismenosti; da nije sprovedena dovoljno sistematska propaganda putem štampe, predavanja, priredbi, plakata, parola, sastanaka, konferencija i pojedinačnog ubeđivanja, kako bi se govorilo o teškom nasleđu u pogledu nepismenosti i kulturne zaostalosti i o značaju pismenosti i kulturnog uzdizanja naroda. Zbog svega toga mreža tečajeva nije bila dovoljno razgranata i njome nisu bili obuhvaćeni svi nepismeni po gradovima, a još manje po selima. Rad na kursovima je bio nerealan, preambiciozan, kampanjski; kursevi su trajali samo tokom zimskih meseci, uslovi rada bili su loši, polaznici su bili neredovni, predavači nestručni (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 271, 283-284). Smatrano je da su zato i rezultati dolazili sporo i da su bili nepotpuni i slabiji od priželjkivanih. Još u vreme uspona rada na opismenjavanju, do 1948. godine, beležena je niska efikasnost tečajeva, tako da je u Srbiji godišnje opismenjavano oko 70% polaznika, dok oko trećine polaznika nije završavalo tečajeve, koji su se osipali, pojedine starosne grupe nisu imale uspeha u učenju, itd. (Bogavac, 1980, 49; Dimić, 1988, 131-132; Dimić, 2005, 237-238).

Međutim, do dubljeg i kritičnijeg sagledavanja stanja nepismenosti i rezultata posleratne kampanje došlo je krajem 40-ih godina, posle sukoba sa SSSR-om i Informbiroom, jenjavanja opismenjavanja i analfabetskih tečajeva i popisa stanovništva 1948. godine. Postajalo je jasno da izneti rezultati nisu odražavali stvarno stanje. Pored pomenutih teškoća i nedostataka koji su savladavani, bilo je i suštinskih grešaka i mana koje su uticale kako na obim i rezultat, tako i na kvalitet opismenjavanja posle rata. Pokazalo se da, uprkos entuzijizmu i ambicijama, naporima i rezultatima u školi i van nje, u jugoslovenskom i srpskom društvu krajem 40-ih i početkom 50-ih godina opstaje „armija nepismenih“, kulturno-prosvetna zaostalost i loša obrazovna struktura stanovništva. Uprkos masovnosti i rezultatima, analfabetski tečajevi nisu mogli obuhvatiti sve nepismene, a postavljalo se i pitanje kvaliteta, naročito dugotrajnosti pismenosti stečene na brzini u kampanjskim akcijama. Primećeno je da se bivši polaznici vrlo brzo posle uspešnog završavanja kursa pojavljuju kao nove analfabete. Pored toga, iako je procenat stanovnika Jugoslavije koji su išli u školu rastao (10,7% 1938/39, 11,86% 1946/47, 13,95% 1950/51), obavezno osnovno školstvo suočavalo se sa brojnim problemima (nedostatak sredstava, nastavnog kadra i prostora); zakonska obaveza slanja dece u školu nije poštovana, a veliki broj učenika osipao se tokom školske godine. Prema podacima iz 1948. godine, 33,9% dece uzrasta 7-14 godina u FNRJ nije išlo u školu. Tako su stvarani novi izvori nepismenih, onemogućavana

je „likvidacija“ nepismenosti i sporo menjana loša obrazovna struktura stanovništva (Savez za nauku i kulturu FNRJ, 1952, 18; Bogavac, 1980, 86-94; Bondžić, 2008, 400).

Probleme su jasno pokazali rezultati popisa stanovništva 1948. U Jugoslaviji je tada bilo 25,4% nepismenih iznad 10 godina starosti, a u Srbiji 26,7%. Teritorijalna neravnomernost bila je velika, pri čemu je broj nepismenih odgovarao stepenu ekonomske razvijenosti. Tako je u Sloveniji bilo svega 2,4% nepismenih (uglavnom starijih lica), u BiH 44,8%, u regionu Južne Morave 42,2%, Sandžaku 41,8%, regionu Rasine 15,2%, a u Beogradu 5%. Nepismenost je bila daleko veća među ženama i na selu, gde je i živio najveći broj stanovnika. U Srbiji je u gradskim naseljima bilo 6,8%, a u seoskim 93,2% nepismenih. U gradovima je bilo 10,1% nepismenih, a na selu 30,4%, dakle svaki treći stanovnik. Slično je bilo i na užem području Srbije: 5,2% nepismenih živelo je u gradu, a 94,8% na selu; 8,4% stanovnika gradova i 31,3% stanovnika sela bilo je nepismeno. Najveći broj nepismenih, 56,8%, imao je preko 45 godina, dok je u godinama 25-44 bilo 28,9%, a 15-24 9,2% nepismenih. Ove tri grupe radno sposobnog stanovništva činile su 94,9% nepismenih, a uglavnom su nasleđeni iz predratnog perioda (Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ, 1955, XIII-XLV, 2-21; Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1989, 38-39; Bogavac, 1980, 50; Doknić, Petrović, Hofman, knj. I, 2009, str. 292). Broj nepismenih lica ni kasnije nije smanjivan, već naprotiv povećavan: tako je sa 3.162.941 ili 25,4% nepismenih 1948. u FNRJ povećan na 3.404.429 lica starosti iznad 10 godina (isto 25,4%) na popisu 1953. godine, a sa 1.404.567 ili 26,7% nepismenih u Srbiji 1948, povećan na 1.558.773 ili 27,9% nepismenih 1953. Svi ti podaci stavljali su pod znak pitanja zvanične rezultate i efikasnost kampanje opismenjavanja putem analfabetskih tečajeva tokom prvih posleratnih godina. (Savezni zavod za statistiku FNRJ, 1960, str. XLI; Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1989, 39; Bogavac, 1980, 105, 106, 108).

Tabela 2: Kretanje procenta nepismenih (starijih od 10 godina) u Jugoslaviji, Srbiji i pokrajinama po popisima 1931, 1948, 1953.

	1931.			1948.			1953.		
	uk.	m.	ž.	uk.	m.	ž.	uk.	m.	ž.
Jugoslavija	44,6%	32,3%	56,4%	25,4	15,4%	34,4	25,4%	14,1%	35,8%
Srbija	46,9%	30,6%	62,4%	26,7	15,0%	37,6	27,9%	14,5%	40,5%
uža Srbija	56,3%	32,6%	78,7%	27,4	12,9%	40,8%	29,5%	12,9%	44,9%
Vojvodina	18,9%	14,2%	23,4%	11,8	7,7%	15,5%	12,9%	8,3%	17,0%
Kosmet	84,2%	74,5%	93,9%	62,5	46,9%	78,4%	54,8%	38,0%	72,1%

⁴Izvori: Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ, 1955, str. XVIII, XX; Savezni zavod za statistiku FNRJ, 1960, str. XLI-XLII; Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1989, str. 39.

Iako su objavljeni kasnije, rezultati popisa iz 1948. bili su poznati državnom i partijskom vrhu već krajem 40-ih godina i, uz druge okolnosti, doveli su do postepene promene pogleda na analfabetske tečajevе i uspešnost dotadašnjeg rada na opismenjavanju. Doduše, u partijskim organima i štampi krajem 40-ih ambiciozno je pretpostavljano da je preostali broj nepismenih 645.738; uočavane su samo tehničke teškoće i problemi koji nisu dovodili u pitanje dotadašnje rezultate; smatrano je da se rad na opismenjavanju krajem decenije sporo odvijao samo zbog nedovoljne aktivnosti partijskih organa koji se na sastancima nisu bavili pitanjima opismenjavanja i dopuštali da tečajevi zamiru i rad na opismenjavanju, naročito među radnicima, jenjava. Smatralo se da se to može rešiti aktiviranjem Partije i „široom mobilizacijom“ na rešavanju zapostavljenih zadataka, otklanjanju problema, grešaka i šablona u radu tečajeva, jačanju propagande, sprečavanju stvaranja novih izvora nepismenosti i povratku površno opismenjenih u kontingent nepismenih ili polupismenih lica. Na borbu protiv nepismenosti i dalje je gledano „sa političke strane“, a rezultati na opismenjavanju smatrani su „političkim rezultatima“ u „borbi za najzaostaliye mase“. Očekivano je da se ubrzo, posle „likvidacije“ nepismenosti, pređe i na „likvidaciju polupismenosti“ (Štih, 1949, 35-41; Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 317).

Takva nerealna očekivanja postavljena su i u pomenutoj Rezoluciji III plenuma CK KPJ o školstvu decembra 1949. godine (Rezolucija III plenuma CK KPJ, 1950, 2, 7), ali na plenumu je, sa najvišeg nivoa, dat daleko kritičniji pogled na dotadašnji tok i rezultate opismenjavanja putem analfabetskih tečajeva. Savezni ministar za nauku i kulturu Rodoljub Čolaković je u diskusiji na plenumu otvoreno istakao da uprkos masovnosti i rezultatima analfabetskih tečajeva u zemlji ima „još 2 miliona nepismenih“. Pomenuo je da nepismenih ima čak i u Sloveniji, ali vrlo malo, dok je njihov broj u Makedoniji, BiH, na Kosmetu, u Sandžaku i dalje bio ogroman. Primećivao je da je u zaostalijim krajevima i veoma nizak procenat obuhvaćenosti dece osnovnom školom, što je stvaralo nove izvore nepismenih. Kritikovao je obuhvat, kvalitet i naročito dugotrajnost pismenosti stečene na brzinu, u kampanjskim akcijama na tečajevima. Ipak, nemajući bolje rešenje, smatrao je da se i dalje treba boriti da se „što veći broj nepismenih opismeni na analfabetskim tečajevima“, ali i da opismenjeni zadrže to stečeno znanje i produbljuju ga, pošto je uočeno da „mnogi ljudi nauče u jednoj sezoni da čitaju i pišu, ali to za godinu-dve zaborave“ i ponovo se pojavljuju kao analfabete (Arhiv Jugoslavije, fond CK SKJ, 507, II/7, III plenum CK KPJ, 29-30. decembar 1949).

Međutim, i posle plenuma, uprkos uočenim nedostacima, slabim rezultatima, opadanju broja tečajeva i opismenjenih lica i pristiglim podacima sa popisa stanovništva, u prosvetnim organima su i dalje površno posmatrani postignuti

rezultati opismenjavanja i gajene iluzije o jačanju borbe protiv nepismenosti i brojom „likvidiranju“ nepismenosti u zemlji. U izveštaju Ministarstva prosvete NR Srbije iz marta 1950. zaključivano je da su u prethodnom periodu „uloženi veliki napori i postignuti značajni uspesi u opismenjavanju“, a svi nedostaci i zastoje tokom sezone 1949/50. objašnjavani su nepoštovanjem uputstava, slabim radom i lošom koordinacijom mesnih i sreskih komisija za suzbijanje nepismenosti, državnih organa, masovnih organizacija i partijskih komiteta. Posebno su kritikovani članovi Partije koji nisu pohađali tečajevе i pojedinci zaduženi za narodno prosvetivanje koji su se umesto radu tečajeva posvećivali drugim zadacima (otkupu kukuruza, i dr.). Štaviše, srpsko prosvetno rukovodstvo i dalje je gajilo nade da do kraja godine može ispuniti zadatak „likvidiranja nepismenosti u Republici“, i to „većim angažovanjem Partije“, „diskusijama na partijskim sastancima“, „ubeđivanjem nepismenih pojedinaca da pohađaju analfabetski tečaj“, reorganizacijom i poboljšanjem rada komisija za suzbijanje nepismenosti. Trebalo je jednog člana Agitpropa zadužiti „da bude pred Partijom odgovoran“ za rad komisija, zavesti „dežurstvo na analfabetskim tečajevima“, svakodnevno obavestavati partijske komitete o pohađanju tečaja, reorganizovati komisije za opismenjavanje i podvrći ih čvršćoj kontroli Partije i Ministarstva (Doknić, Petrović, Hofman, 2009, knj. I, 320-322). Ovi predlozi otkrivaju čitav pristup opismenjavanju u posleratnim godinama, koji je bio zasnovan na direktivama, centralizaciji, administrativnom upravljanju, partijskoj svemoći, kontroli i pritisku. Iako je u partijskom vrhu već bilo shvaćeno i prihvaćeno (III plenum CK KPJ) da u sistemu opismenjavanja postoje dublji nedostaci, ali i da se ljudska svest ne može menjati u kratkim rokovima i da se vekovi kulturnog zaostajanja ne mogu „likvidirati“ direktivama i preko improvizovanih tečajeva i zimskih kampanja, „akcijaškim“ radom učitelja, omladinskih i partijskih aktivista, u državnim i partijskim organima još uvek su opstajali takvi stavovi i ubeđenja, koje ni rezolucije, ni realnost, ni slabi rezultati nisu mogli odmah da otklone. Opismenjavanje je i dalje posmatrano „sa političke strane“, kao partijski zadatak koji treba izvršiti, uprkos stvarnim okolnostima i mogućnostima.

Najpotpuniju i suštinsku kritiku rada i rezultata na opismenjavanju stanovništva posle rata i nagoveštaj novog pristupa ovom problemu dao je tek početkom 50-ih godina jedan stručni organ – Savezni zavod za statistiku i evidenciju, u dokumentu upućenom Savetu za nauku i kulturu FNRJ septembra 1951. Reč je o memorandumu o problemu evidencije nepismenosti i opismenjavanja u FNRJ i aktu o merama potrebnim za poboljšanje stanja i evidencije nepismenosti i opismenjavanja. Smatrano je da treba napraviti „kritički osvrt na nepismenost i opismenjavanje u našoj zemlji“ (koja je pre i posle rata bila u evropskom vrhu po broju nepismenih), u vreme kada je UNESCO „postavio dvanaestogodišnji plan

za borbu protiv nepismenosti u svetu i votirao 20 miliona dolara za osnivanje centara za opismenjavanje oko 1.200 miliona ljudi“. Savezni zavod je obradio statistički materijal o suzbijanju nepismenosti u FNRJ od 1946. do 1950. godine, koji je primio od Saveta za nauku i kulturu FNRJ, i dopunio ga podacima iz arhive bivšeg Državnog statističkog ureda. Tako je utvrđeno da „postoji razlika u brojnom stanju nepismenih između statističke evidencije koju su vodila bivša ministarstva prosvete, nauke i kulture narodnih republika i između podataka popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine u iznosu nepismenih od 2.038.261“ (prema proceni iz 1948. godine, broj nepismenih je iznosio 1.124.158, a u popisu stanovništva registrovano je 3.162.836 nepismenih lica). Razlog tako velike razlike nalažen je u „nepouzdanim podacima dobivenim putem procena sa terena“, pa je odlučeno da se ubuduće ne objavljuju procene već samo zvanični podaci sa popisa stanovništva. Zatim, utvrđeno je da se brojno stanje tečajeva za opismenjavanje u 1950. prema 1948. smanjilo za 14.758 tečajeva i da je broj opismenjenih u 1950. prema broju u 1947. opao za 225.683. Smatrano je da uzrok opadanja tečajeva i opismenjavanja, osim u slabljenju efikasnosti samih akcija na terenu, leži i u slaboj evidenciji i izveštajnoj službi o opismenjavanju, što je doprinelo da se za 1951. na saveznom nivou uopšte ne raspolaže podacima o rezultatima opismenjavanja. Pometnji tokom 1951. doprinela je i reorganizacija upravljanja prosvetom i izuzimanja poslova statistike iz okvira prosvetnih organa, tako da organi koji su na terenu prikupljali podatke o opismenjavanju nisu imali kome da ih dalje prosleđuju. Time je evidencija, koja je i ranije zapostavljana, potpuno olabavila i doprinela opadanju samih rezultata akcije opismenjavanja. Konstatovano je i da je prema popisu 1948. 208.708 dece od 7-10 godina starosti (15,3%) ostalo nepismeno pošto nisu pohađala školu; iz istog razloga nepismeno je ostalo i 278.509 dece uzrasta 11-13 godina, što je iznosilo ukupno 487.217 nepismene dece u starosti školske obaveze. Zaključivano je da zbog stalnog priliva nepismene dece ovih godišta problem suzbijanja nepismenosti uprkos akcijama za opismenjavanje neće biti nikada rešen. Pored toga, primećeni su nedostaci u metodologiji statističkog posmatranja akcija za opismenjavanje i utvrđivanja nepismenosti koji su uz celokupan problem evidencije i opismenjavanja izneti u memorandumu. (Arhiv Jugoslavije, fond Savet za nauku i kulturu, 317-22-42, Problem evidencije nepismenosti i opismenjavanja u FNRJ, Savezni zavod za statistiku, br. 4555, 11. septembar 1951.)

Savezni zavod za statistiku i evidenciju je podsećao da je i ranije skretana pažnja na probleme i isticao da treba hitno preduzeti mere za poboljšanje stanja opismenjavanja, naročito zato što je pored samih akcija za opismenjavanje i statistička služba o suzbijanju nepismenosti u 1950. godini bila u „vrlo kritičnoj fazi“. Zavod je predlagao da se reši pitanje starosnih grupacija za praćenje nepismenosti

u skladu sa međunarodnim merilima. Jedan od uzroka neslaganja podataka procena i popisa bio je u neusklađenim starosnim grupama, pošto procene nisu pratile grupu stanovnika starosti 10-14 godina u kojoj je popis registrovao 278.559 nepismenih (u grupi 15-45 godina popis je registrovao 678.995, a u grupi preko 45 1.080.707 više analfabeta nego procene). Predlagano je da se evidencija o nepismenosti proširi i na školoobaveznu decu 7-14 godina starosti (za svaku godinu pojedinačno) i rešava zajedno sa problemom 100% ostvarenja školske obaveze, pošto su ta pitanja bila u tesnoj povezanosti. Do tada je u evidencijama i akcijama opismenjavanja uzimana u obzir tek omladina iznad 15 godina, pošto se netačno podrazumevalo da o pismenosti mlađe dece u potpunosti vodi brigu redovna škola, što su rezultati popisa 1948. u potpunosti demantovali. Istovremeno, ni evidencija školoobavezne dece putem registracije i kućnih popisa do tada nije pravilno i potpuno sprovedena i nije davala pouzdane podatke, tako da je ostajao van evidencije i pravi broj dece koja ne pohađaju školu i koja ostaju nepismena (Isti dokument).

Smatrano je da akciju opismenjavanja treba proširiti i na forsiranje obaveznog pohađanja škole, ili otvaranja tečajeva za decu koja iz objektivnih razloga ne mogu pohađati školu. Zatim, smatrano je da pored opšte akcije za opismenjavanje treba podstaći i paralelne akcije koje su sprovedene u Jugoslovenskoj armiji na opismenjavanju regruta, u sindikatima na opismenjavanju radnika i na radnim akcijama i gradilištima na opismenjavanju omladine. Kroz ove vidove opismenjavanja postizani su izvesni rezultati, koje su umanjivali problemi sa nejedinstvenom i lošom evidencijom i statističkom izveštajnom službom. Istovremeno, zahtevano je i da se veća pažnja posveti produžnim prosvetnim i domaćičkim tečajevima, koji su smatrani sastavnim delom problematike suzbijanja nepismenosti, a o kojima se do tada slabo vodilo računa. Ovi tečajevi, pored pretvaranja stečene pismenosti u „trajnu vrednost“, bili su naročito važni za „utvrđivanje nepismenosti posle završenog tečaja za opismenjavanje“. Zaključivano je da „kao nepismenog, u širem smislu, ne treba posmatrati samo onog koji ne ume da čita i piše, nego i onog koji ne poseduje najosnovnija znanja – pa i onog koji nije stručan za mesto koje zauzima“. Nazivi i evidencija ovih tečajeva bili su nejedinstveni po republikama i trebalo ih je ujednačiti i izrađivati zbirne tabele za celu zemlju, radi boljeg praćenja i postizanja veće efikasnosti. Na kraju, traženo je da se radi popravljavanja stanja od nivoa sreza poboljša praćenje nepismenih i opismenjavanja; publikuje uporedni pregled i kartogram nepismenih po srezovima 1931. i 1948; da se publikuju podaci o nepismenosti po republikama i podaci o rezultatima akcija opismenjavanja 1945-50; da se po srezovima paralelno organizuju akcije stoprocentnog ostvarivanja školske obaveze za decu uzrasta 7-14 godina i akcije opismenjavanja dece, omladine, vojnika i radnika; da se organizuje eviden-

cija i statistička služba za posmatranje i utvrđivanje brojnog stanja školoobavezne dece, dece koja ne pohađaju školu i nepismenog stanovništva po starosti, polu, nacionalnosti, državljanstvu i socijalnom poreklu i među pojedinim grupama stanovništva (Isti dokument).

Smatrano je da se u metodologiji za utvrđivanje nepismenosti i opismenjavanja treba što više pridržavati „međunarodne forme“ radi naučne vrednosti i uporedivosti sa ostalim državama. To se naročito odnosilo na polazne godine starosti od kojih se prati nepismenost, zatim dobne grupe, definicije nepismenosti, polupismenosti i pismenosti, praćenje nepismenosti po polu, pri regrutovanju, sklapanju i razvodu braka, po regionima, narodnosti, odnosu selo-grad, itd. U FNRJ neka od ovih merila nisu ni praćena, neka su praćena samo u pojedinim godinama, a bilo je i različitih obrazaca i rokova i mešanja kompetencija, što je sve na terenu stvaralo zabunu i onemogućavalo sticanje pravih podataka. Tek od 1. januara 1951. prihvaćeno je praćenje opismenjavanja po kalendarskoj godini. Predlagano je da se sazove konferencija, odnosno formira komisija koja bi utvrdila metodološke osnove statističke službe za posmatranje i utvrđivanje stanja po pitanju školske obaveze, nepismenosti i opismenjavanja i uskladila ih sa ostalim pitanjima praćenja kulturno-prosvetne delatnosti. Pošto je poboljšanje stanja opismenjavanja zavisilo od samih akcija na terenu, smatralo se za potrebno da se sa problemima statistike i evidencije i predlozima za njihovo rešavanje upozna prosvetno rukovodstvo države, kako bi dalo smernice Zavodu za preduzimanje potrebnih mera za regulisanje pitanja statističke metodologije (Isti dokument).

Konstatacije u navedenom dokumentu precizno su razotkrivale mane i slabe rezultate dotadašnjeg načina opismenjavanja i evidencije nepismenog stanovništva, prouzrokovane improvizacijom, nemarom, ideološkim zanosom, nerasmerne propagandnim predstavama koje su o tim rezultatima stvarane. Izneti predlozi zahtevali su poboljšanje kvaliteta postojećih načina rada, usmeravali na čvrsto povezivanje sa postizanjem stoprocentnog sprovođenja školske obaveze i sprečavanjem priliva novih analfabeta, tražili precizno vođenje evidencije i praćenje broja nepismenih i opismenjenih i insistirali na produžavanju prosvetavanja i utvrđivanju osnovnih stečenih znanja. Time je u stvari samo iznošeno realno sagledavanje mogućnosti i dometa, povećanje kvaliteta i usavršavanje postojećih načina rada sa nepismenima, dok su novi pristupi ovom problemu u vidu obrazovanja uz rad i, pre svega, osnovne škole za odrasle kao forme opismenjavanja i obrazovanja odraslih, postale realne i zaživele tek nešto kasnije, sredinom 50-ih godina (Bogavac, 1980, 96, 99, 103-104).

Reference

- ARHIV JUGOSLAVIJE, FOND CK SKJ, 507, II/7, III PLENUM CK KPJ, 29-30. DECEMBAR 1949.
- ARHIV JUGOSLAVIJE, FOND KOMITET ZA ŠKOLE I NAUKU FNRJ, 315-20-42, BR. 1111, MINISTARSTVO PROSVETE, ODELJENJE ZA NARODNO PROSVEĆIVANJE, KOMITETU ZA ŠKOLE I NAUKU FNRJ I OKRUŽNIM NARODNIM ODBORIMA, 3. APRIL 1947.
- ARHIV JUGOSLAVIJE, FOND SAVET ZA NAUKU I KULTURU, 317-22-42, PROBLEM EVIDENCIJE NEPISMENOSTI I OPISMEJAVANJA U FNRJ, SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU, BR. 4555, 11. SEPTEMBAR 1951.
- BOGAVAC, T. (1980). *Školstvo u Srbiji na putu do reforme (razvoj škola 1945-1975)*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja.
- BONDŽIĆ, D. (2008). Prosveta i nauka u Srbiji i Jugoslaviji 1945-1990. *Istorija 20. veka*, 2, 390-436.
- DIMIĆ, LJ. (1988). *Agitprop kultura, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*. Beograd: Rad.
- DIMIĆ, LJ. (2005). Dve slike prosvete u Srbiji dvadesetog veka. U: Z. Avramović (prir.), *Dva veka obrazovanja u Srbiji* (213-244). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- DOKNIĆ, B., PETROVIĆ, M., I HOFMAN, I. (prir.) (2009). *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952, Zbornik dokumenata 1-2*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- ISIĆ, M. (2001). *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- ODLUKE V KONGRESA KPJ. (1948). Beograd: Kultura.
- PETRANOVIĆ, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918-1988, I-III*. Beograd: Rad.
- POBEDA, BR. 15, 11. APRIL 1947, 3.
- REZOLUCIJA III PLENUMA CK KPJ O ZADACIMA U ŠKOLSTVU. (1950). *Komunist*, 1, 1-8.
- SAVET ZA NAUKU I KULTURU FNRJ. (1952). *Školstvo u FNRJ 1945-1951*. Beograd: Savet za nauku i kulturu FNRJ.
- SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU I EVIDENCIJU FNRJ. (1955). *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga V, Stanovništvo po pismenosti*. Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju FNRJ.
- SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU FNRJ. (1960) *Popis stanovništva 1953, knjiga III, Pismenost i školska sprema*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU SFRJ. (1989). *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ.
- SLUŽBENI LIST FNRJ. (1946). *Ustav FNRJ*. Beograd: Službeni list FNRJ.
- SLUŽBENI LIST FNRJ. (1947). *Zakon o Petogodišnjem planu razvitka privrede FNRJ u godinama 1947-1951*. Beograd: Službeni list FNRJ.
- SLUŽBENI GLASNIK NRS. (1947). *Zakon o Petogodišnjem planu razvitka privrede NR Srbije u godinama 1947-1951*. Beograd: Službeni glasnik NRS.

ŠТИН, В. (1949). Borba protiv nepismenosti – važan zadatak partijskih organizacija, *Partijska izgradnja*, 8, 33-41.

Dragomir Bondžić⁵
Institute of Contemporary History, Belgrade

Literacy Efforts in Yugoslavia and Serbia 1945-1950 – Heritage, Objectives, Course, Results and Shortages

Abstract: This paper deals with the issue of illiteracy on the territory of Federal Republic of Serbia and the People's Republic of Serbia based on the statistical data, archive documents and literature, as well as with the efforts of the new revolutionary government to make the population literate during the first five years after World War II. In addition to highly-set goals, enthusiasm, ideological outburst, propaganda pressure and certain success, numerous problems and poor results noticed by the end of the period observed and recognised in the leading government circles came into the foreground, after which in the early fifties, at the time of implementing the changes in the entire state and cultural politics, a new model of the struggle against illiteracy was sought for, as well as statistical records on the situation and the results achieved.

Key words: illiteracy, literacy efforts, alphabet courses, campaigns, ideologisation.

⁵ Dragomir Bondžić, PhD in History is Research Fellow at the Institute of Contemporary History, Belgrade.